

Takács Béla

Református temetőink fejfáinak esztétikája

Az UNESCO világörökség részének ajánlja a nemzetközi temetkezési kultúrával foglalkozó világszervezet (FIAT/IFTA) a magyar kopjaféjfás temetőket – erről a szervezet 2014. május 28–31-én Düsseldorfban tartott 13. közgyűlése döntött.¹ Ez alkalomból közöljük Takács Béla (1930–1997) református lelkész, néprajzkutató 1980-ban megjelent tanulmányát, amelynek eredeti kiadása ma már szinte hozzáférhetetlen.²

I. Történeti bevezető

A magyarság tárgyi néprajzához, közelebből a fafaragáshoz tartozó fejfákról csak az utóbbi években jelentek meg hosszabb, de a teljesség igényére még nem törekvő tanulmányok.³ Korábban néhány illusztrált cikk és közlemény foglalkozott a népi díszítőművészeteknek e különleges ágával, helyét és fontosságát csak napjainkban találta meg az etnográfia keretében. Meg kell azonban mondanunk, hogy e művészet feltárásával elkéstünk. Pusztul és pusztul református temetőink fejfaállománya. Múzeumaink sajnos későn vették észre ezt a folyamatot, a gyűjtéssel elmaradtak, rajz vagy fénykép alig maradt fenn róluk, a fejfákból tűzifa lett, kevés került belőlük a múzeumokba. Ezt aényt Zoltai Lajos a debreceni temetők fejfáival kapcsolatban már 1928-ban megállapította, amikor így ír egyik munkájában: „nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy a szemünk láttára pusztuló régi szép fejfák tanulmányozása későn jutott eszünkbe”.⁴

Tanulmányunk címe nem zárja ki, hogy a református temetők fejfáinak kialakulásával, múltjával általánosságban is foglalkozzunk. Az ilyen irányú próbálkozásunk egyébként nem sok sikerrel kecsegtet, mert kevés adatunk van arra vonatkozólag, hogy a 17–18. században, de még a 19. század első felében is milyen fejfák, sírjelek állottak falusi, városi temetőinkben. A fennmaradt gyér adatok mindenesetre azt bizonyítják, hogy visszafelé haladva az években és évtizedekben, a fejfák díszítése egyre gazdagabbá válik. Ennek az a magyarázata, hogy az írásbeliség hiánya miatt különböző tárgyi jelekkel, formákkal, közismert szimbólumokkal kellett a fejfáknak elmondania mindazt, amit a későbbi felirat egymagában pótol. A vésett szövegből bárki olvashatta, hogy ki fekszik a sírban, hány éves volt, mikor született és halt meg, néha még az elhunyt foglalkozását is rávésték a fejfára. A felirat azonban – kevés kivétellel – nem zárta ki és nem tette feleslegessé a díszítést, legfeljebb leegyszerűsítette. Ugyanis népünk díszítő ösztöne nemcsak a mindennapi élet használati tárgyait, munkaeszközöket látta el faragott, vésett, festett vagy hímzett és minden esetben művészi motívumokkal, hanem ez a készség megmutatkozott – szintén művészi fokon – a temetők fejfáinak faragásában, vésett díszítményeiben is. A fejfák méretét, szépségét sok esetben a hagyomány, az elhunythoz fűződő személyes kapcsolat, esetleg a társadalmi vagyoni helyzet határozta meg, mindenesetre a fejfák „a monumentálisnak nevezhető faragások első csoportját alkotják” a magyar néprajznak ezen a területén.⁵

A fejfákon alkalmazott vésett, faragott ornamentika nem valamiféle speciális ága a népi díszítőművészetnek, tehát nem külön erre a célra tartogatott mustrakincs. Ugyanazokat a motívumokat, formákat megtalálhatjuk a fafaragás egyéb területein is. A kapubálványokon, a faragott bútorokon a rozettát, az életfát, a tulipánt, a leveles ágat vagy a koszorút ugyanúgy alkalmazzák, mint a fejfákon. Még az egyes motívumok jelentése sem változott azáltal, hogy a dísz a fejfára került. A kapubálványra vagy a fejfára vésett rozetta egyaránt a gonosz szellem elűzésére szolgált.⁶

A Hajdú-Bihar megyei református temetők fejfái egy csoportját képezik annak a típusnak, amely általánosságban jellemző a Tiszántúlra. Balassa István megállapítása és saját

felmérésünk szerint ezen a tájegységen csónak alakú fejfák találhatók túlnyomó többségben, kevesebb helyen fordul elő az oszlopos, kontyos, az ember alakú vagy a táblás fejfa.⁷ Felvetődhet a kérdés, hogy a tiszántúli református temetők egységes típusba sorolható fejfáinak kialakulásában volt-e szerepe a Tiszántúl központjának, Debrecennek? Nagyon csábítónak látszik az a feltevés, hogy Debrecen mint a tájegység legnagyobb települése, a reformáció kálvini irányának szellemi centruma ilyen vonatkozásban is érezhesse hatását, ezt azonban régebbi adatok hiányában nem mernénk határozottan kijelenteni. Azt viszont tudjuk, hogy a temetők helyének kijelölésében az 1567-es debreceni zsinatnak döntő jelentősége van. A reformáció kálvini vagy helvét iránya abban is szakít a régi római katolikus szokással, hogy megtiltja a templomba, de még a templom körüli helyre: a „coemeterium”-ba, illetve a cinterembe való temetkezést is. A debreceni alkotmányozó zsinat két cikkelye foglalkozik a temetéssel és a temetőkkel. Az ún. „magyar szövegű hitvallás” kimondja, hogy az írás (ti. a Biblia) „nem kötelezi egy helyre a temetést, hanem mindenütt szabad, a pápisták azért temetköztenek a szentölt varáslott földbe, mert azt szentőbbnek vélik... tiszta helynek, nem dögösnek kell lenni, a hol prédikálnak.” Az ún. „nagyobb cikkek” rövidebb formában megerősítik a fent idézett végzéseket, amikor kimondják: „A Krisztus a városon kívül temettetett el. A kegyes királyok is mindnyájan a zsinagógákon kívül temettettek el. Soha se temetkeztek oda, ahol áldoztak vagy tanítottak. Gonoszul cselekszenek azért, a kik a pápistáktól megfertőztetett földbe temetik, sokak botrányára halottaikat.”⁸

Méliusz Juhász Péter mint a debreceni hitvallások szövegének alkotója a reá jellemző következetességgel gyökeresen szakít a római egyház temetkezési szokásaival, a temetőkultusszal. A temetőt „dögös helynek”, sőt „pervátának”, vagyis árnyékszéknek nevezi, mert az egyházi élet minden tevékenységét az egyházi intézmények működését, így a temetést és a temetőt is a Biblia szigorú zsinórmértékéhez igazítja. Ami ezzel nem egyezik meg, ami csak hagyomány, helytelen gyakorlat, azt könnyörtelenül megszünteti. Az eddig a templom körül elhelyezkedő temető tehát a település perifériájára kerül, és ahol két felekezet – katolikus és református – van, ott megoszlik. A kálvinisták általában már nem temetkeznek a római katolikus temetőbe, és viszont. Az már más kérdés, hogy a debreceni zsinat határozatai nem érvényesülhettek minden református vidéken. Erdélyben és a felvidéki részekben a temető továbbra is a templom körül helyezkedett el, azonban a Tiszántúlon erre nem találunk példát. Esetleg egy-két helyen a tekintélyes földesúr, a patrónus sírboltja, a prédikátor sírja helyet kapott a templomban vagy a templom mellett, a nép azonban a közös, felekezet szerint megosztott, egymástól rendszerint távol eső temetőt használta. Ilyen értelmű határozatokat olvasunk az 1694-ben megjelent Geleji Kánonokban; a LXXVI. kánon kimondja: „A hívek lelkétől megvált testeit... az első rendű pártfogókat kivéve, kik ősi jog szerint a templomokban vagy kápolnában szoktak temetkezni – a városokon és hegyvidékeken kívül fekvő temetőkbe tisztességesen kell eltemetni.”⁹

Adatok hiányában nem tudunk határozott választ adni arra a kérdésre, hogy a reformáció előtt, az egységes római katolikus vallást tartó magyar népünk milyen sírjelet használt a temetőben? Fejfa volt-e az, vagy kereszt? Egy 16. század végéről származó feljegyzés szerint az alföldi temetőkben kopjafákat és fejfákat látott Georgius Dousa holland utazó.¹⁰ Ez arra enged következtetni, hogy a reformáció előtt temetőinkben sírjelként a fejfát, kopjafát használták őseink, tehát csak a reformáció elterjedése és megerősödése után vált általánossá a katolikus temetőkben a kereszt sírjelként való használata. A reformátusok azonban továbbra is a fejfát használták, amelynek gyakorlata egyes néprajzkutatók szerint visszanyúlik a honfoglalás előtti korba.¹¹ Arra vonatkozólag, hogy a keresztet mint sírjelet csak a reformáció után kezdték alkalmazni a katolikus temetőkben, bizonyítékul szolgálhat az a tény is, hogy középkori templomaink nem voltak kereszttel jelölve, hiszen a reformáció előtt csak katolikus, esetleg görög-keleti templomok voltak hazánkban, tehát ezeket nem kellett megkülönböztetni más vallású kultuszhelyektől. Ha a templomon nem volt kereszt, még

kevésbé lehetett a temetőkből. Ezt a véleményt támasztja alá Balassa Iván egyik tanulmánya, amelyben ezt írja: „Szent Gallen kolostorának a IX. századból származó temetőkert alaprajzán csak fákat – ti. gyümölcsfákat – találunk, míg a sírhantokon csupán füvet jeleznek; feltűnő az is, hogy egyetlen síron sem mutat ábrázolás keresztet. Minden valószínűség szerint hasonlóak lehettek a mi középkori temetőink is, mert az egyház ezen a területen is igyekezett egységet elérni.”¹² Amikor tehát Georgius Dousa az alföldi temetőkből kevés keresztet és annál több fejfát látott, ez nem azt jelentette, hogy a keresztet „megfogyatkoztak” a temetőben, hanem éppen ellenkezőleg ebben az időben kezdtek elszaporodni a véleményünk szerint már korábban általánosan használt fejfák és kopjafák mellett. Nem tudjuk elfogadni egyik néprajzkutatónk feltevését, aki Georgius Dousa adataira hivatkozva megállapítja: „az akkoriban új hiten lévő kálvinisták a katolikusok és luteránusok keresztje helyett valami régiforma külön fejfaalakot választottak halottaik sírjai számára.”¹³ A hagyomány tárgyaihoz annyira ragaszkodó népünkről nehéz lenne feltételezni, hogy az adott esetben egyszerűen „választ magának valami régiforma fejfaalakot”. Véleményünk szerint ezt nem kellett „választani”, mert a fejfa és a kopjafa korábban is megvolt, és ennek használata élt tovább a református temetőben. Valójában tehát a katolikus vallású magyarságunk hagyta el az ősi formájú sírjeleket és kezdte alkalmazni a keresztet.

II. A forma

Csónak alakú fejfák

Ezt a fejfátípust először 1930-ban ismertette, mondhatnánk: fedezte fel Solymossy Sándor a szatmárcsekei református temetőben; az elnevezés is tőle ered. Kétségtelen, találó ez a meghatározás a fejfa formájára, mert ha a fejfát vízszintes helyzetben szemléljük, tökéletes csónak, illetve fél csónakformát mutat. A csónaknak ívelt, ötszögletűre faragott testét, élből végződő orrát pontosan utánozza ez a fejforma. Solymossy Sándor a kelet-ázsiai szigetvilág, valamint az ugor és vogul népeknél szokásos ún. „csónakba temetkezés” analógiáját alkalmazta az ilyen alakú fejfák hazai kialakulására, és ezekben az ősmagyar fejfátípus továbbélését akarta bizonyítani. Véleménye szerint a honfoglalás utáni magyarság már csak azért is megtarthatta régi, ha nem is a „csónakba temetkezés”, de a folyón túli temetkezési szokást, a csónak formájú fejfák sírjelként való használatát, mert legtöbb település a folyók mentén alakult ki, vagy a településeket hatalmas kiterjedésű mocsarak vették körül. A temetők a lakott településen kívül, a folyón túl, mocsaras részen különálló dombon helyezkedett el, ahová a halottakat csak csónakon szállíthatták át. A folyók későbbi szabályozása a mocsarak lecsapolása semmit sem változtatott a fejfa formáján, ez az ősrégi csónak alakját továbbra is megtartotta.

Solymossy véleményét először Domanovszky György jeles néprajzosunk igyekezett megcáfolni, amikor kijelentette: „mivel a honfoglaló magyar sírok egyikénél sem fordul elő csónakos temetkezés, egyelőre le kell mondanunk ennek a fejfátípusnak ezen a szép eredetéről.”¹⁴ Hasonlóképpen elveti a csónak alakú fejfák kialakulásának Solymossy által képviselt teóriáját Nyárády Mihály, akinek véleménye szerint a szatmárcsekei, de általában a csónak alakú fejfák alakja azért olyan, amilyen, hogy az esővíz könnyebben lefolyjon róluik, a formának csupán állagvédő szerepe van. Ami pedig a fejfák profilírozott, emberarcra emlékeztető faragását illeti Szatmárcsekén, szerinte ennek semmi köze a csónakban fekvő halott arcéléhez, ez egyszerűen speciális dísz a történetesen csónak alakra emlékeztető fejfán.¹⁵

Nem szándékozunk a még máig is eldöntetlen vitába beleavatkozni, annyit mindenesetre kijelentünk, hogy Solymossy Sándor elképzelése sokkal megalapozottabb, mint a teóriáját cáfoló vélemények. A magunk részéről hajlandók vagyunk elfogadni Solymossy magyarázatát a csónak alakú fejfák eredetére és kialakulására vonatkozólag. Anélkül tehát,

hogy a csónak alakú fejfák genealógiájának vitáját eldöntենek, megállapítjuk azt a cáfolhatatlan tényt, hogy pl. a Hajdú-Bihar megyei református temetők nagy részében csónak alakú fejfák találhatók. Hatvannyolc temető fejfátípusáról szereztünk be adatokat, és ezek közül huszonkilenc temetőben csúcsos, élben végződő, tehát klasszikus csónak alakú fejfát, tizenegy temetőben ugyanilyen formájú, de nem élben végződő, hanem vagy ferdén csapott, vagy felül lekerekített tetejű, esetleg egyéb tagolással díszített fejfát találtunk. Temetőink több mint 50%-ban tehát csónak alakú fejfát használnak sírjelként.¹⁶

Amint látjuk, a csónak típuson, mint egységes stíluson belül helységenként különféle formák alakultak ki. Az ideális csónakforma az idők folyamán változott, sőt néhol eltorzult. Csak a debreceni fejfák vonatkozásában mondhatjuk ki, hogy itt az alak változatlanul megmaradt. Ezt Zoltai Lajos már 1928-ban megállapította: „A fejfák alakja nálunk mindig ugyanaz. Hossznégyszögös oszlop, amelynek nyerges tető formájára faragott feje kissé előrehajlik. A fejfa fejének ilyen bánatos lecsüggesztése azonkívül, hogy gyakorlati célt szolgál, egyúttal jelképes kifejezése a sír felett lengő gyásznak és ott örködő kegyeletnek. A fejfák sziluettjének azt a gazdag változatosságát, szellemes leleményességét, amely közelebb a karcagi, távolabb pedig a Duna-Tisza közti, kalotaszegi és a székely kálvinisták fejfáinak olyan szép, művészi, festői jelleget ad, a mi fejfáinkon hasztalan keressük. A legkülönbélebb formák felvételére olyannyira alkalmas kopjafák Debrecenben nincsenek. Hat temetőnkben csak két kopjafát találtam. A hagyományos formától eltérő fejfa is legnagyobb ritkaság. A nyerges tetejű, búsuló fejű fütülvalófa, úgy látszik régóta meghonosodott jelvénye a debreceni református síroknak. Nem tudjuk biztosan: a XVIII. század előtt is, mindig ugyanezt a formát kedvelték-e? Népünk szívós konzervativizmusa valószínűsíti e célszerű fejfaalak korábbi használatát, abból is következtetve, hogy a múlt század legelejéről való városi térképek a temetők területét hasonló alakú fejfák figuráival jelölik.”¹⁷

A debreceni típushoz hasonló fejfaformák az alábbi református temetőkben fordulnak elő: Álmosd, Ártánd, Báránd, Bihartorda, Esztár, Földes, Hajdúbagosa, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúvid, Hosszúpályi, Józsa, Mikepércs, Monostorpályi, Nádudvar, Nagyléta, Nagyrábé, Nyírábrány, Nyíracsa, Nyírmártonfalva, Pocsaj, Püspökladány, Szerep, Téglás, Tiszacsege, Újléta, Vámospércs, Vánocsod, Vértes. Bagaméron, Bakonszegen és Hajdúdorogon a fejfák szintén csónak alakúak ugyan, de sokkal zömökebb kivitelben készültek. A csónakalak felső élrészének vízszintesen csapott formáját láthatjuk a berettyóújfalui, biharnagybajomi, biharugrai, hajdúbagosi, sápi és sárándi temetőkben. Ugyancsak csónak alakúak, de felső élrészükön félkörívesen kiképzettek a bihartordai, bojti temetők fejfái. A felül csapott és lekerekített fejfákon kívül különleges tagozódást láthatunk a berekböszörményi és hajdúböszörményi, valamint a hajdúnánási temetők fejfáin. Ezeknek a fejfáknak a tetején néha gomb van, vagy a felső élvonaluk gerincesen képzett, azaz a lekerekített élvonal két oldalán domború tagozódás húzódik végig. A felső élvonal kialakításának egy másik variációja az álmosdi, hajdúsámsoni, monostorpályi és nagylétai fejfákon fordul elő. Itt a fejfák előlnézetben tökéletes csónakformát mutatnak ugyan, profilból szemlélve azonban feltűnik a felső él hullámvonalasan tagolt kiképzése. Említettük a csónakalak eltorzulását is. Ennek példáját elsősorban a szerepi temetőben láthatjuk, ahol a fejfák elveszítve klasszikus csónak alakjukat, egyszerű kihegyezett oszlophoz hasonlítanak. Ilyen sírjelek a józsai és kismarjai temetőben is előfordulnak az egyébként szép formájú fejfák mellett.

Debrecen kivéve, amelynek csónak alakú fejfátípusa egységesnek mondható, Hajdú-Bihar megye területén más temetőkben nem találhatjuk meg ezt az egységes rendet. Különféle formájú és nagyságú fejfák tarkítják a temető képét, ami nyilván abból adódik, hogy az egyes helységekben több mester foglalkozott fejfafaragással, stílusuk és tehetségük különböző volt, nem követték minden esetben a hagyományt, de különbözött a megrendelői vagyoni,

társadalmi helyzete is, ami az egyszerűbb vagy díszesebb, az elnagyolt vagy művészién faragott fejfa formájában nyert kifejezést.

Oszlopos fejfák

A Hajdú-Bihar megyei református temetők sírjeleinek másik nagy csoportját az oszlop alakú fejfák alkotják. A forma kialakítása különösebb mesterségbeli tudást nem igényel, legfeljebb a felső rész tervezésében mutathatta meg ügyességét a faragó, barkácsoló ember. A négyzet vagy téglalap keresztmetszetű fejfák oszlopos teste felül legtöbb esetben félkörívesen legömbölyített, néha vízszintesen vagy ferdén csapott formájú. A felső rész, amely rendszerint díszített, minden esetben kissé előreugrik, hogy a fejfa előlapja vésett szöveget valamennyire védje a lefolyó esővíztől. Négyzetes, illetve téglalap keresztmetszetű, felül legömbölyített formájú fejfák a következő temetőkben találhatók: Bagamér, Bakonszeg, Balmazújváros, Biharkeresztes, Biharnagybajom, Biharugra, Derecske, Gáborján, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúszovát, Hajdúvid, Kaba, Kismarja, Komádi, Konyár, Magyarhomorog, Mezősas, Nyíradony, Nyírábrány, Sáránd, Sárretudvari, Téglás, Tépe, Zsáka. Átmenetet képeznek a felül legömbölyített csapott fejfátípusok között azok a fejfák, amelyek a hajdúszoboszlói és sárándi temetőkben fordulnak elő. A szoboszlói fejfák szinte kivétel nélkül oszlopos alakúak ugyan, azonban a felső rész trapézformára van kialakítva. A sárándi temetőben is megtalálható ez az alak. Felül vízszintesen vagy ferdén csapott fejfák vannak a csökmői, furtai, gáborjáni, hajdúhadházi, mezőpeterdi, kismarjai, komádi, konyári, körösszakáli, körösszegapáti, nagykerekai, polgári és sárándi temetőkben. Az oszlopos fejfák nagyon szép együttesét a bárándi, derecskei, kabai és szoboszlói temetőkben szemlélhetjük. Ezekben a temetőkben csak elvétve akad egy-egy csónak alakú sírjel. Néha három-négy fejfa áll szorosan egymás mellett, amelyek meghatározható kifejezései a családi közösség síron túl is érvényre jutó erejének.

Már a csónak alakú fejfák ismertetésénél mondtuk, hogy különlegességnek számít az a temető ahol kivétel nélkül azonos formájú vagy legalább egymáshoz hasonló fejfák találhatók. Az oszlopos fejfák esetében ugyanez a helyzet. Ez a típus is változásokon ment át, helyenként szintén elkorcsosult, sőt néha meghökkenítő formákat hozott létre a változatosságra törekvő emberi igyekezet. Furcsának tűnhet, de azt kell mondanunk, hogy temetőink igazi szépsége ott mutatkozik meg teljes nagyságában, lenyűgöző erejével, ahol a fejfák egyformák! A sablon itt sohasem válik monotonná, az uniformizálás unalmassá. Vegyes érzésekkel szemlélhetjük azokat a temetőket, ahol a fejfakészítő mesterek változtatásokat eszközöltek a hagyományos formákban. Ilyen vegyes, szinte semmiféle típusba nem sorolható fejfák vannak a hajdúdorogi temetőben. Találtunk itt zömök csónak alakú, felül legömbölyített; kör keresztmetszetű és elől egyszerűen befűrészelt, a felirat helyén baltával kinagyolt fejfát, továbbá ember alakú, pontosan meg nem határozható formájú fejfákat. Szintén nehéz feladat típusokba sorolni a kokadi temető fejfáit. Az itteni formákban ötvöződött az oszlopos, a csónak és a kontyos alak. A fejfa alsó része oszlopos, négyzetes keresztmetszetű, a felső rész fordított és elnyújtott szív formát mutat, amelynek tetején néha előrehajló konty helyezkedik el, a középrész két oldaláról lépcsőzetesen befűrészelt tagozódású. Hasonló típusú fejfa a hajdúbagosi temetőben is előfordul, azzal a különbséggel, hogy ennek a teteje nem élben, nem kontyban, hanem hármastagozódású faragványban végződik. A kokadi fejfák jó példái annak, hogy népünk formakincse miképpen változik, olvaszt magába – ha nem is mindig szerencsésen – más és más elemeket, és ezeket próbálja egyénivé, legalábbis egy településen belül sajátossá tenni.

Ember alakú fejfák

Ez a fejfátípus eléggé ritka a mai Hajdú-Bihar megyében, még is beszélünk róla, mert a magyarhomorogi temetőben, stilizált alakban ugyan de előfordul.

1916-ban Győrffy István tanulmányt írt a Dél-Bihar falvairól és építkezéséről, amelyben négy fekete-körös-völgyi református temető fejfaanyagát is feldolgozta. Megállapította, hogy az itteni „magyarság kopjafát sohasem használt, sőt a fejfaalakja sem igen egyezik az alföldi magyarságéval. Főleg két típust kedvelnek, egyiket emberformájú típusnak mondhatnók, a másik szabványos forma. A két típus között számos átmenet van.”¹⁸ Győrffy István a jánosfalvi (Körösjánosfalva), a magyarremetei (Remete) a tárkányi (Köröstárkány) és a gyantai temetőkben találta meg az ember formájú sírjeleket, mégpedig olyan kivitelezésben, amely semmiféle kétséget nem hagy afelől, hogy készítőjük emberalakot próbált utánozni. Az egyik remetei fejfának nemcsak feje, nyaka, válla van, hanem az alkalmazott virág- és egyéb díszítvényekben felfedezhető a két szem, az orr, a két kar és az ezek közötti melli részen elhelyezkedő szív stilizált ábrázolása. A tárkányi temető egyik fejfáján a régi női főkötő mása jelenik meg.¹⁹

Amint említettük, az ember alakú fejfa megyénkben, a szintén Dél-Biharhoz tartozó Magyarhomorogon található meg gazdag változatosságban. A fekete-körös-völgyi fejfatípussal szoros rokonságot tartó homorogi fejfák négy csoportba oszthatók. Az első és leggyakrabban előforduló csoportba tartozó fejfák négyszögletes, oszlopos testén rövid nyakon elhelyezett, hátrafelé ívesen csapott, elől egyenesre vágott fejformát alakítottak ki. A nyaki rész több esetben pálcatagokkal díszített, amely olyan hatást kelt, mintha a nyakon széles gallér volna. Ez a forma a második típusba tartozó fejfáknál már leegyszerűsödik, és a fejet az oszlop tetején kialakított félkörív sejteti, a gallérból lépcsőzetesen felfelé tartó, befűrészelt tagozódás lett. A harmadik típusnál a nyaki része teljesen eltűnik, az oszlopos fejfa tetején csupán egy alig kiemelkedő félkörív szimbolizálja a fejet. Végül a negyedik csoportba az oszlopos, felül lekerekített, sima testű fejfák tartoznak.

Nagy József a homorogi temetőben lerajzolt egy, az általa megkérdezett szakértők véleménye szerint „hegedűnyak”-ra emlékeztető fejfaformát is. Véleményünk szerint ez a fejfaalak a tárkányi női főkötőt utánzó fejfa stilizált változata, tehát női fejet akar utánozni, nem pedig a hegedű ívelt nyakát.²⁰

Bihar megyében 1878 nyarán Rómer Flóris folytatott régészeti és néprajzi kutatómunkát, amelyről útnaplóban számol be. A naplóban mindössze két adat található a bihari temetők fejfáiról. A belényesi temetőről Rómer ezt írja: „Ft. Szabó László esperes úr szíves volt fölvezetni a közös temetőbe, mely a városon kívül dombon fekszik, és a hol nekem a phrygiai szabású liliumokkal is díszített fejfák tűntek fel. Hasonló, de előre álló, és így az írásokat, melyek rajtuk vannak, mintegy védő fejfák vannak a Bihar megyei északi temetőben is, és a más országokban felállítottakból abban különböznek, hogy ezeknek tetejei, a talán hajdanta látott török turbános oszlopoktól elütnek avval, hogy a paraszti ízlésű, többféle, egymás fölött alkalmazott bemetszésű tagozatokkal ellátják.”²¹ Sajnos Rómer Flóris leírása alapján nehezen tudjuk elképzelni, hogy száz évvel ezelőtt milyen lehetett a „phrygiai szabású liliumokkal is díszített”, ugyanakkor „paraszti ízlésű”, bemetszett tagozatokkal ellátott belényesi fejfa. Bélavárán készült naplójában Rómer Flóris megjegyzi: „Feltűnt nekem Erdélyben, hogy a férfi vagy katonaságra való oláh fiúk sírhalmán, van rongyokkal ékesített hosszú pózna, talán lándzsa jelképe, és ez egészen megegyezik az orosz szláv és tatár nemzetek szokásaival, kiknél a halmok sokáig, míg tudni illik rokonaik élnek, ilyen kitüntetésben részesülnek. Vajjon nem volt ez így az ősrégiségben a halotti halmokkal honunkban is. Ki tudja?”²²

Számunkra az a feltűnő, hogy Rómer Flóris a zászlós kopjafát az oláh fiúk és férfiak sírhalmán látta, holott ez a sírjel kifejezetten székely, illetve magyar sajátosság volt, és az ma is Erdélyben. Erről Kós Károly így ír: „1. Az erdélyi és alföldi magyarság körében (pontosabban a Tisza mentén a Mezőségben és Udvarhelyszéken) a zászlós kopjafával kiegészített fejfa általánosan használt sírjel volt. 2. A kopja elsősorban a harcost (katonai szolgálatot teljesítő, fejedelmet, viadalban elesettet) illette meg, de oda tűzték hozzátartozóik fejfáihoz is. Harcos

temetésekor zászlós kopjafának elől vitele, majd összetörése és a sírhanba tűzése a katonai pompa legfontosabb része volt. 3. A fejfa felismerhetően emberi alak: legfőbb része a fej, illetve az ezt jelző süveg, – sisak, – kalapforma faragvány. 4. Mind a fejfa, mind a hozzátűzött kopjafa formája, kivitelezése és az alkalmazott színek a halott nemével, életkorával, és társadalmi helyzetével kapcsolatosak. 5. A fejfafaragás módja és a kopja alkalmazásának szokása egyaránt kereszténység előtti ősi, keleti hagyomány.”²³

Rómer Flóris adata azért is érdekes, mert ebből kitűnik, hogy a zászlós kopjafákat a románság is alkalmazta sírjelként, azzal a különbséggel, hogy ezek nem a magyarságnál használt rövidnyelű, fejfára erősíthető formájúak voltak, hanem hosszú nyelvű, valóban lándzsához hasonló póznák, amelyeket a kereszt mellett szúrtak le a földre. Amint említettük, a zászlós kopjafás, illetve fejfás sírmejelölés az erdélyi magyarságnál jelenleg is szokásban van.

Kontyos fejfák

Különleges alakú fejfát használnak a nádudvari temetőben a nő sírhalmának megjelölésére. Az oszlopos fejfa előlapja felfelé összeszűkül, majd hátrafelé félkörívesen lekerekített formájával női kontyot utánoz. Ilyen „kontyos fejfát állítottak az asszonyoknak, csónak állásút a férfiaknak, kétkontyos fát kapott a kétszer férjezett asszony. Idősebb, tehetősebb ember fejfája testesebb, díszesebb, a gyermeké vékonyabb.” – írja Zentai Tünde a nádudvari sírjelekről szóló tanulmányában. „A kontyos és csónakos fejfa női-férfi megkülönböztetése a két világháború között még élő gyakorlat volt. Megállapítható, hogy a 30-40-es évektől ez a kötött jelölési rendszer felbomlik, a kontyos fejfák alkalmazása már közvetlenül, nemtől elvonatkoztatva történik.”²⁴

Mondottuk, hogy a nádudvari temetőben a férfi fejfája, helyi elnevezéssel élve „fütül való fája” csónak alakú. Ennek eredetéről ezt a magyarázatot hallotta nádudvaron Zentai Tünde: „A falut víz vette körül, a temetkezés vízen kívül történt, azért, hogy a halott lelke ne jöhessen haza. Akinek rendezetlen ügye maradt, holtá után visszajár, de a vízen a lélek nem tud keresztül jönni. A temetésre a holttestet kis csónakon szállították, és ezt a csónakot állították jelnek, ennek emlékére készítik ma is csónakállásúra a nádudvari fejfákat.”²⁵

Nem valószínű, hogy az egyszerű, idős parasztember, aki az adatot a néprajzkutatóval közölte a csónak alakú fejfák eredetéről, olvasta volna Solymossy Sándor elképzelését a csónakba temetkezés ősi szokásáról, és ennek alapján adta volna a magyarázatot. Solymossy elmélete tehát nem is olyan tarthatatlan, mint ahogy némelyek gondolják.

Zentai Tündének ezt írta 1971-ben az említett idős parasztember, név szerint Balázs Lajos: „Ha megemlékszik valamikor a nádudvari kontyos fejfákról valamilyen írásába, mindig említse meg, hogy a nádudvari nők még életükben kivívták maguknak, hogy holtuk után is megőrizték és jelezték női mivoltukat a kontyos fejfával, és büszkéek voltak rá, hogy ők tovább vitték a nemzetet. De már kezd eltűnedezni a demokrácia alatt a temetőkhöz a kontyos fejfa és a csónakállású fejfa is és ami még megvan az is pusztul kifelé...”²⁶

Táblás fejfák és a „lábtúl való fák”

A táblás fejfák első csoportját azok a lapos, deszkából készült, felül rendszerint lekerekített tetejű fejfák alkotják, amelyek a sírkövek formáját utánozzák. Ilyen típusú fejfák előfordulnak a kabai temetőben, és ilyen formájúak a körmösdpusztai temető sírjelei is. A táblás fejfák második csoportját azok a rendkívül egyszerű, valóban táblával ellátott fejfák képezik, amelyeknek négyzetes keresztmetszetű oszlopára csak egy simára gyalult deszkalapot szögeztek. Erre vésték vagy írták rá az elhunyt nevét és egyéb adatait. Hajdú-Bihar megyében csak a monostorpályi temetőben fordulnak elő ilyen táblás fejfák, amelyeknek oszlopos teste esetleg felül ék alakúra fűrészelt, vagy vízszintesre vágott.

A Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáinak ismertetéséhez tartozik a „lábfák”, vagy „lábtúl való fák” leírása is. Ennek alkalmazása nem általános a Tiszántúlon, mindössze öt temetőben

találtunk nyomára a dél-bihari falvakban, ami azt mutatja, hogy Erdélyből származott át a lábfa használata. Györffy István szerint a lábfa tulajdonképpen két rúd, amelyen a koporsót viszik a sírhoz. A rudakat nem szokták hazavinni, hanem a sírba eresztik le a halott lába mellé, úgy, hogy abból 2-3 arasz kint marad a sír behantolása után is. A dél-bihari részeken több helyen kifaragták a rúd végét, tehát eredeti funkcióját már elvesztette, csupán dísz lett belőle a sírhant láb felőli részén. Györffy István a gyantai temetőben huszonkilenc féle lábfa rajzolt le, amelyeknek teteje gömbbel, tulipánnal és egyéb faragott dísszel van ellátva.²⁷ A mai Bihar megye területén az ártándi, körmösdpusztai, magyarhomorogi, mezősasi, váncsodi és zsákai temetőkben található „lábtól való fa”. Faragásuk általában egyszerű: sima, négy vagy nyolcszögletű gomb. Az ártándi lábfa még faragott, de a zsákai temető lábfa közönséges rúd, amely a fejfával egyenlő magasságban áll a sír végén. A fejfára és lábára erősített, a sír hosszanti irányában elhelyezkedett másik rúdra fűzik fel a koszorúkat, tehát az ártándi és zsákai temetőben a lábfa elvesztette eredeti rendeltetését, és már csak egy lábfa használnak, de ezt is koszorútartónak. A kismarjai temetőben hasonló módon helyezik el a koszorúkat, a lábfa azonban ágas fa, vagy karó helyettesíti.

III. A díszítmény

Szomorúfűz

Temetőink fejfáinak szépsége nemcsak a formában mutatkozik meg, hanem az alkalmazott vésett és faragott díszítményekben is. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a fejfákat mindig és mindenütt ellátták több-kevesebb díszítménnyel, és azt is megállapíthatjuk, hogy a régi fejfákon sokkal gazdagabb formában jelentkezett népünk díszítő ösztöne, mint a maiakon. Bizonyítja ezt a Debreceni Református Kollégium Múzeumában lévő fejfagyűjtemény, amely az 1934-es budapesti Országos Református Kiállítás anyagából került a múzeumba. A fejfák között néhány évszámos, a 19. század közepéről származó darab is található. Az egyik Foktőről származó, 1847-ben készült fejfa faragott és vésett díszítése magas művészi készségről tanúskodik. A hatalmas testű, valóban monumentális méretű, szépen tagolt fejfát domború felirat, domború, hat- és nyolc csillag, vésett szomorúfűz díszíti. Ennek alapján tehát biztosra vehetjük, hogy szomorúfűz, mint fejfamotívum már a 19. század elején ismert volt a református temetőkben. Zoltai Lajos a debreceni temetők művészetéről írva a szomorúfűz használatát bibliai eredetűnek tartja. Hivatkozik a 137. zsoltár 2. versére, ahol az olvasható, hogy a babiloni fogságban élő zsidók bánatukban hárfájukat fűzfára akasztották. Bár Zoltai megállapítja, hogy a héber szó eredetileg nyárfát jelent, amely a Károli-féle fordításban jelenik meg először fűzfa fordításban, mégis ragaszkodik ahhoz az elgondoláshoz, hogy „a bibliát olvasó néptömegek naiv képzelődése az eszmetársulás révén szomorúfűz alatt látta búsulni a fogságba hurcolt zsidókat. Vagyis a vallásos nép a fűzet, éppen a szomorú fűzet mint a gyásznak és bánatnak ó-testamentumi eredetű jelvényét becsülte, éppen ezért alkalmazta fejfáin.”²⁸ Számunkra Zoltai magyarázata erőltetettnek tűnik. Sokkal közelebb áll az igazsághoz a Viski Károly által megfogalmazott elmélet a szomorúfűzekkel kapcsolatban. Szerinte a szomorúfűznek „más tárgyon, mint a fejfán, sohasem lesz helye. Igaz ugyan, hogy a fűz nem régi, kedvelt fája a magyarnak s kétségtelenül modernebb temetőkultusz tette népszerűvé s a fejfákra is közvetlen környezetünkből, éppen a temetőkben került. De viszont nincs más növényi díszítő elemünk, amelynek annyi változata volna, mint ennek... a szomorúfűz már a legrégebbi fejfákon is előfordul.”²⁹ Viski a legrégebbi, évszámos fejfát a nagyszalontai temetőben az 1850-es évekből találta, vagyis a szomorúfűz használatát innen számítja. Véleményünk szerint a szomorúfűz mint fejfamotívum a 19. század elején, a biedermeier stílus elterjedésével egy időben került a fejfákra, és ugyanebben az időben került díszként a nyomtatott gyászjelentésekre is. Bármilyen eredete van a szomorúfűz fejfadíszként való alkalmazásnak, megállapíthatjuk, hogy ez a motívum különböző formában ugyan, de

minden Hajdú-Bihar megyei temetőben előfordul. Több olyan temető van, ahol a szomorúfű az egyetlen vésett dísz a fejfákon. Ártánd, Álmosd, Balmazújváros, Báránd, Biharkeresztes, Biharnagybajom, Derecske, Földes, Hajdúböszörmény, Hajdúsámson, Hajdúszoboszló, Hosszúpályi, Komádi, Körösszakál, Mezősas, Nagyléta, Nagyrábé, Nyíracsad, Nyírábrány, Nyírmártonfalva, Sáp, Sárrétudvari, Tépe, Vámospercs, Váncsod, Vértes temetőinek fejfáit csak szomorúfű díszíti.

A debreceni temetők régi fejfarajzait Zoltai Lajos hagyatékából a Déri Múzeum őrzi. Zoltai csoportosítása szerint a régi debreceni temetőkben ötféle formában, illetve elrendezésben jelentkezett a szomorúfű: 1. A homlokrész központi dísz a fű, és magában áll, kísérő motívum nélkül; 2. A fű alatt napkorong, esetleg csillag helyezkedik el; 3. A szomorúfű körül indadísz van; 4. Az indadísz elmarad, a szomorúfű körüli teret gazdag virág- és lombdísz tölti ki, „a virágzás részint a magyar népies művészet legkedveltebb virágait és leveleit stilizálja, részint művészettörténeti stílusok szerint renaissance, barok és rokokó szabályait követve dolgozik”; 5. A díszes keret ismét megjelenik és körülveszi a szomorúfüzet, „az üres tér tele van, hol népies, hol classicisalo virág- és lombdíszekkel.”³⁰ Zoltai nagyon óvatosan fogalmaz, amikor a fejfák „népies” díszítményeiről beszél. Ha alaposabban megvizsgáljuk az általa lerajzolt és részben közzétett fejfamotívumokat, azonnal szembetűnik, hogy ezek a díszítmények többnyire távol állnak a népművészettől, legfeljebb némi jó indulattal nevezhetők „népies” vagy „magyaros” faragványoknak. Néhány esetben pedig a túlzásfolt és erőszakolt díszítőelemek a giccs határát súrolják. Gondolunk itt a puttókra, repdeső angyalkákkal dekorált debreceni fejfákra, amelyek ismertetésére még visszatérünk. A szomorúfű többféle változatban jelenik meg a hajdú-bihari temetők fejfáin. Legáltalánosabb és legegyszerűbb ábrázolása, amikor az egyenesen növő törzsből két oldalt lehajló leveletlen gallyal vésik. Ilyen egyszerű, szinte már alig felismerhetővé stilizált formában jelenik meg a magyarhorogi fejfákon. A törzs és az ágak hajlításával számtalan variáció alakult ki az idők folyamán a fejfafaragók ötlete nyomán. A szomorúfű több esetben dombon áll, a gyökerei is látszanak. Rendkívül érdekes a csökmői fejfákon levő szomorúfű ábrázolás: itt ugyanis annyi gyökere van a fának, ahány gyereke volt, illetve van az elhunytak. Gyakran helyezik a szomorúfüzet kétfülvű edénybe. Ilyen ábrázolást láthatunk a hajdúböszörményi, hajdúhadházi, nagyszalontai és a nyírábrányi régi és új fejfákon. A debreceni köztemető ma is meglévő, 1930-40-es évekből való fejfáin a szomorúfű egyszerűbb formában, tisztábban, zsúfoltságtól mentesen jelenik meg.

Rozetta és csillag

Magyar népművészetünk egyik kedvelt, gyakran alkalmazott jelképe, díszítő motívuma a rozetta. Szóttésekben, pásztorfaragásokon, bútorokon, kapufaragványokon, cserépedényeken egyaránt előfordul ez a görög eredetű díszítmény, amely „valójában a mapisten kőkori eredetű jelképe és világszerte alkalmazott gonoszűző varázsjel” – írja Kós Károly. A rozettának mint temetéssel és temetővel kapcsolatos jelképnek az általunk ismert legrégebbi ábrázolása egy 1767-ből származó epitáfiumon található. Az epitáfium, készítése után pontosan kétszáz évvel, 1967-ben Hajdúnánásról került be a Debreceni Református Kollégium Múzeumba. A puhafából készült, 81x53 cm nagyságú, téglalap alakú, felül csúcsban végződő sírfelirat deszkája feketére festett. Két oldalán és alul ívelt vonalú szegőléc van, felül szegő és a csúcsban végződő tetőléc által bezárt háromszögben vésett rozetta helyezkedik el. A tábla szépen vésett, szövege iniciáléval kezdődik, és végén, illetve a tábla jobb sarkában vésett tulipán rajza látható.

A rozettának, forgó rózsához hasonló, hajdúnánási epitáfiumon szereplő formája a kalotaszegi fejfákon, kapubálványokon fordul elő. Leegyszerűsített, körzővel szerkesztett alakban viszont sok hajdú-bihari temetőben megtalálható a fejfa homlokát díszítő, körben elhelyezett rozetta. Ma már semmiféle kultikus jelentősége nincs, de mint öröklődő hagyomány és megszokott

fejfadisz tovább él a temetőkben. Berettyóújfaluban legtöbbször a szomorúfűz alatt helyezkedik el a rozetta, mintegy belőle nő ki a fűzfa. Hajdúbagoson a rozetta fölött edénybe elhelyezett életfa áll. A gáborjáni temetőben már csak a régebbi fejfákon fordul elő a rozetta, az újabbakon szomorúfűz található. Egyszerűbb ábrázolásban láthatjuk a rozettát a csónak, ember alakú, oszlopos, táblás fejfákon a hajdúböszörményi, hajdúnánási, konyári, magyarhomorogi, monostorpályi, nagykereki, sárándi, téglási és zsákai temetőkben. Stilizált, de szép formában található a két-három rozetta a püspökladányi temető fejfáin. A rozettával rokon fejfadisz a csillag. Ez a motívum ritkábban fordul elő ugyan temetőinkben, de hogy már régebben alkalmazták, bizonyítja a foktői fejfa 1847-ből származó csillagos díszítménye. A csillag négy-, öt-, hat- és nyolcágú változatban jelentkezik a hajdú-bihari temetők fejfáin. Mondanunk sem kell, hogy a csillag ágainak száma semmiféle kapcsolatban nincs azzal a jelképrendszerrel, amelyet akár a múltban, akár a jelenben a csillaghoz fűztek, illetve fűznek. A csillag minden esetben a vallási hovatartozást, a református mivoltot szimbolizálta és szimbolizálja. Tehát a csillag nem a végzet jelképe, mint Egyiptomban, Görögországban és Rómában volt. A fejfára vésett ötágú csillagnak semmi köze a munkásmozgalmi szimbólumhoz vagy az öt világrészhez, a hatágú csillag nem Dávid király vagy a zsidók csillaga, még akkor sem, ha azt szabályos háromszögekből alkotva, vonalasan vésték a fejfára. Felvetődhet a kérdés, hogy egy református temetőben mi szükség van arra, hogy a fejfán kívül még egyéb jelekkel is érzékeltessék a vallási hovatartozást. Nyilván ebben a hagyománynak van nagy szerepe, és nem lehet rossz néven venni az egyszerű ácsmestertől, hogy nem tesz különbséget az ötágú és a nyolcágú református csillag között, és nem tudja, milyen ideológiai ellentét van a két szimbólum között. Ez a szimbólum keveredés napjainkban is előfordul, minden felvilágosítás ellenére, mégpedig eléggé abszurd formában. Dankó Imre a hajdúböszörményi temetők költészetéről szóló tanulmányában bemutat egy, a Keleti temetőben levő, fejfa alakú, műkőből készült sírjelet, amelyre ötágú vörös csillagot festettek, alatta pedig a református temetők fejfáiról jól ismert rövidítés: A.B.F.R.A. (a boldog feltámadás reménye alatt) olvasható.³¹

Hajdú-Bihar megyében csillaggal díszített fejfák vannak a bakonszegi és esztári temetőben, ahol a csillag a szomorúfűz ágai alatt helyezkedik el. A hajdúböszörményi fejfák csillaga hatágú, néha a szomorúfűz ága alá vésték. Az egyik hajdúnánási fejfa csillaga szabályos Dávid csillag. Ugyanez a forma, sugárdíszekkel, a józsai temetőben is előfordul egy 1970-ben készült fejfán.

Tulipán

Aligha van népművészetünknek olyan ága, amelyben a tulipán motívum elő nem fordulna. Nem tartozik témánk keretébe, és ezért nem is foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a tulipán honnan került a magyar mustrakincsbe, azt viszont nyugodtan kijelenthetjük, hogy mint fejfadíszítmény a legrégebbiek közé tartozik, és jóval megelőzi a szomorúfűz használatát. Állításunk igazolására a hajdúnánási epitáfium vésett tulipánját említhetnénk 1767-ből, de van ennél régebbi epitáfiumos emlék is a debreceni kollégium múzeumában. A tiszadobi református temetőben, majd a templomban függött egészen 1967-ig az az 1677-ben készült, világosbarnára pácolt, téglalap alakú, három oldalán ívelt léccel lezárt, csúcsos tetővel ellátott epitáfium, amelynek felső háromszögletű mezőjébe pontosan háromszáz évvel ezelőtt vésték bele az egyik nagyméretű tulipánt, másik kettővel pedig a tábla feliratának első betűjét, az iniciálét díszítették. A szép formájú betűkből álló vésett szöveg így hangzik: „Itt nyukszik az Urban amaz tisztességes deaki tudományok mellett híven fáradozó Fancsikai Mihály uramnak teste, ki az ő Gyilkossa miat halálos sebben esvén lelkét istennek csendesen ajánlotta életének 26 esztendőös korában die 25 Decembris, in anno 1677”. A tulipánt utánozták plasztikus formában az erdélyi református temetők fejfáinak és lábfaainak végződése, ez jelenik meg a

dél-bihari fejfák díszítményein ágas-bogas vagy egyedülálló alakban, ezeket rajzolta le Györffy István a nagyszalontai temetőben és Zoltai Lajos Debrecenben.

Sajnos a tulipánt mint fejevirágot a szomorúfüz eléggé háttérbe szorította. A régebbi felmérések azt mutatják, hogy temetőinkben igen gyakori volt a tulipános fejfa, és ha valaki valóban szép fejfát akart készíteni, ezt elsősorban tulipánnal díszítette. Györffy István a tárkányi temetőben tizenháromféle tulipánrajzot örökített meg, és ezek között csak egy díszítményen látható szomorúfüz, de ez is úgy, hogy a füz tulipánban végződik. A szalontai fejfákon a tulipán mindig cseréphe ültetve és ágasan, néha egészen stilizáltan, de művészi formában jelentkezik. A régi debreceni fejfák tulipánjait kinyílt vagy bimbó alakban ábrázolták, szívből kinöve, rózsás társaságában, olykor egyéb virággal, indákkal rendkívül túlzásúft elrendezésben. A tulipán mint fejevirágot leggyakrabban a monostorpályi temetőben fordul elő. Nagy József 84 rajzot készített 1968-ban az itteni fejfák díszítményeiről, és ebből 34 fejfán tulipán motívumot talált.³² A stilizált, néha ágas-bimbós tulipánok arányosan és ízlésesen töltik ki a fejfák ék alakú homlok részét. Több díszítmény szinte nem is kívánczik a fejfára. Gyakori a tulipán a hajdúböszörményi temetőben is, néhány fejfán előfordul Bakonszegén, Hajdúhadházon, Hajdúnánáson, Józsán, Kokadon, Konyáron, Magyarhomorogon, Püspökladányban és Tiszacsegén.

Egyéb virág- és indadísz

A klasszikus fejevirágek: a tulipán és rozetta, a közkedvelt szomorúfüz mellett a múlt század végétől kezdve újabb, de minden esetben növényi eredetű díszítő elemek tűnnek fel a Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáin. Itt elsősorban a debreceni fejfákon elburjánzott virágdíszekről kell beszélnünk, illetve megszólaltatnunk Zoltai Lajost: „Virágos fejfák: a debreceni fejfa-faragóművészet legbecsesebb alkotásai. Tulipán, rózsás, rozmaring, gyöngyvirág és szegfű, bogyó és makk, levelek, kacsok, indák és kedvelt elemek, amelyekkel kiváltképpen a 70-es és 80-as évek fejfái tetszelegnek. A mester minél pazarabbul hinti tele virággal és levéllel a fejfa homlokzatát, annál leleményesebb azok művészi elrendezésében. A barokk ízlés régi hatásának tulajdonítom, hogy a legszebb fejfáink vésője nem ragaszkodik a szimmetriához, attól akárhányszor eltér. A virágos fejfák díszítésénél is bizonyos fejlődést vehetünk észre; a fejlődés fokozatait azonban csak rövid időközök választják el egymástól, sőt néha nincs is köztük időbeli távolság, csupán a motívumok megválasztása, elrendezése és kivitelbeli különbsége állapítható meg. A hatvanas évekből fejfakészítője megelégszik a kicsipkézett ereszfölött egy indaszerű vagy meanderszerű pártával és a frieszfölbe vésett két-három száron hajladozó virággal. A virágszárakat néha szabadon szétszólva hagyja, máskor koszorúba vagy szív alakba foglalja össze. Olykor pohárból növeszti ki. A hetvenes években tűnnek fel a dúsan virágzott fejfák, a népies virágmotívumokkal televészt fejfahomlokok. Méltó vetélytársai maradnak ezek még a nyolcvanas években is a Karacs kezéből kikerült classicizáló fejfáknak. Számuk azonban nem lehetett akkora, mert én már jóval kevesebbet találtam belőlük, mint a Karacs-félekből. E népiesen virágzott fejfák mestere az ereszfölbe három-négysoros pártát is vés, felváltva növényi és geometrikus motívumokkal. A homlok széleit gazdag levelű indáival díszíti; közbül kínálkozó területet pedig hol stilizált pohárban álló, hol a felső és a két alsó szögletből induló tömött virágcsokorral tölti be. A virág- és levélszárakat elnyújtja, mindig kecsesen hajladoztatja jobbra-balra. Szereti a tér jobb kitöltése végett a hosszú, láncsás leveleket meggörbíteni. E fejfákon előfordul néha, a homlok legszeleesebb részén a koszorú is, melynek egyik ága álló és lekonyult láncsás, másik ága bolyhos-bojtos levelekből áll. E most ismertett dúsan virágzott népies fejfáknak idősb Hevesi Mihály ács volt művésztehetségű mestere. Képességét fia, ifj. Hevesi Mihály is örökölte, de ő nem foglalkozik hivatásszerűleg fejfafaragással. Csak rokonainak vés néha szívességéből. A mostanában készült népiesen virágzott fejfák egészen más modort követnek, nem olyan szépek, számuk is igen kevés. Rózsás fejfák: Tulajdonképpen a virágos fejfákhoz

tartoznak, de minthogy majdnem mindig letört ággal rajzolják a rózsát, még pedig a fejfa homlokának fődíszéül, középső helyre és mindig gyermeksírok számára, külön csoportba oszthatók be. A letört rózságot a korai halál symbolumául ma is alkalmazzák, azonban nem olyan szépen kidolgozva, mint a 70-es és 80-as évek fejfáin láthatjuk. Akkor még Karacs, Szathmáry és a szintén elhalt Kocsis Sándor véste a rózsás fejfákat is.”³³

Neves várostörténetünk himnuszokat zeng a régi debreceni virágos- rózsás fejfákról, a mai mértékkel mérve azonban ez a „művészet” kétes értékű. A fejfa csónak formáján kívül ennek a díszítménynek semmiféle kapcsolata nincs a népművészettel, némi jóindulattal talán az iparművészet keretébe sorolhatnánk a fejfák dekorálásának módját. Hivatásszerűleg űzött mesterség volt a múlt század végén, századunk elején Debrecenben a fejfafaragás és -vésés, és a korra jellemző stílustalanság, a mindenáron szépre és tetszetősre való törekvés hozta létre a maga nemében ugyan páratlan, Debrecen lakossága számára azonban mindig idegen neobarokk stílusú, művészi szempontból alacsony színvonalú fejfadíszítést. Szerencsére ennek a díszítési módnak már nyoma sincs a ma is meglévő debreceni fejfákon.

Sokkal tisztábban és nemesebben mutatkozik meg az ösztönös, semmiféle neostílustól nem irányított vagy rontott fejfavirágzás a falusi és mezővárosi temetőkben. A dél-bihari fejfák rozmaringjában és gránátalmájában nyoma sincs a mesterkéeltségnek, a nagyszalontai fejfák vésett díszei között megjelenő életfa kecses formája még a sírjelen is az élet szépségéről beszél. Megyénk mai területén a fejfavirágzás ízléses és mértéktartó formáját a monostorpályi temetőben láthatjuk. A hullámos leveles száron elhelyezett négyszirmú virágokból álló dísz sok fejfán megtalálható. Ugyanilyen virágzás a bihartordai temetőben is előfordul. Böszörményben a fejfa szomorúfüzén nyílt ki a virág, vagy a fűz alá vésték a virágcsokrot. A konyári fejfákon a virág szintén csokorban jelenik meg, Újlétán viszont cserépből elhelyezve. A rózsá ábrázolás nagyon ritka, mindössze a csökmői temetőben találtunk nyomára letört bimbó formájában egy gyermek fejfáján.

Szintén ritkán fordul elő temetőink fejfáin az életfa, pedig ez a szimbólum nagyon régi és gyakran alkalmazott díszítő motívum a népművészetben. Csak három – hajdúbagosi, hajdúhadházi, hajdúnánási – temető fejfáin fordul elő az életfa. Annál gyakoribb viszont a különböző formájú levél- és indafonat, ami néha egyedüli díszét alkotja a fejfának, többnyire azonban a homlok rész keretét adja, koszorú formában körülveszi a középen elhelyezett szomorúfüzet, egyéb virágot. Különlegességnek számít a monostorpályi fejfákon előforduló makkos-leveles ágakból alkotott fejfadísz. Ezt a fejfamotívumot Debrecenben is megtalálta Zoltai Lajos a régi temetőben, ma azonban már csak Monostorpályiban maradt meg ez a népi faragó művészetben eléggé gyakori motívum. Plasztikus formában az erdélyi gombos fák díszítményei között is előfordul.

Figurális és vegyes díszítmények

Fejfáink figurális díszítményeiről szólva mindenekelőtt a régi debreceni temetők sírjeleinek – örömmel mondhatjuk – ma már nem létező díszítési módjáról, az angyalos fejfákról beszélünk. Zoltai Lajos 1920-ban kevés figurás fejfát talált a debreceni temetőkben, és megállapította róluk: „kétségtelenül ügyes kézre és művészi törekvésre vallanak.

Ábrázolásaik a keresztyén hit vigasztalását tolmácsolják; a lélek halhatatlan és feltámadunk; vagy a sír felett virrasztó szelíd kegyeletet fejezik ki. Emitt a szülék kedves gyermeke angyali alakban repülve száll a menny felé, kezében virágcsokorral. Amott két angyal kézen fogva vezeti a siratott leánykát, előttük repülő angyal harsonája adja hírül a mennybelieknek az új lakótárs érkezését. Másutt a koszorúzott koporsón angyalok térdepelve díszes vázában virágcsokrot tartanak. Mindhárom fejfa az idősebb és ifjabb Hevesi műve. Ismeretlen mestertől való egy fiúcska ügyesen kidolgozott fejfája. Sajátosan stilizált szomorúfüz felett lebegő rózsagallyon mandolint pengető amorette ül.”³⁴

A szerző még az érzelgős, édesbús szöveggel, a nyüzsgő angyalokkal sem tud meggyőzni bennünket arról, hogy ezek a díszítmények „művészi törekvésre vallanak.” Bizony gyarlók, és elkorcsosult ízlésre jellemzők a puttós- amorettes fejfák. Elrettentő példái annak, hogy mire képes a giccs, a városi életformában miként satnyul el a népművészet.

Csak a szalontai temető fejfadíszai között található meg a madár figurája. „A madár a sírjelek csúcsán a világ népei körében mindenütt előfordul, a Jenyiszej vidéki szamojédek zászlós dárdájától az amerikai indián totemoszlopig. A szilágysági temetési szokásokban a halottas lepedő (amellyel a halottat a koporsóba teszik) ugyancsak madaras mintával szőtt abroszféle. A madár minden nép hitvilágában, 'égi madár' jelentésű, amely a földi ember és a mennybeli isten közt közvetít, s a mennybe szálló lelket is jelképezi. A halál beálltát szintén a 'halálmadár' jelzi, s a halott lelke madár képébe száll ki a testből. Ilyen ősi mágikus értelemmel került a mi fejfáink csúcsára is a madár alak.” – írja Kós Károly.³⁵ Bár a szalontai fejfákon a madár vésett formában a szomorúfüz tetején jelenik meg, virággal, illetve borítékos levéllel a csőrében, a szimbólum ugyanaz, mint a faragott, plasztikus madáralak esetében. A mai Hajdú-Bihar megye területén madaras fejfát nem találtunk.

Különleges, a megszokott formáktól teljesen eltérő plasztikus dísz alkalmaztak a hajdúnánási temető fejfáin. Az oszlopos, felül lekerekített fejfa kiugró homlokrésze esztergált, majd kettéfűrészelt bábót szögeztek, amely ilyen formában, a fejfa felső ívét követő, szintén szöggel ráerősített félköríves léccel, mintegy keretét adja a vésett dísznek, legtöbbször szomorúfüznek. A fejfa tetejére állagvédelmi céllal bádoglemezt szögeztek. Néhány esetben a báb alakú dísz a századforduló idején sorozatban gyártott ruhásszekrények konzol alakú, akantuszleveles faragványa helyettesíti, vagyis a rossz szekrényről lehullott vagy leszedett faragványt rögzítették a fejfára. Nyilvánvaló, hogy ez a díszítési mód erőszakolt stílusromlás jele, mint ahogy a bábos megoldás is végeredményben erre mutat. Díszítményt általában sehol nem erősítettek és erősítenek szöggel a fejfára, különösen bútorról lekerült faragványt nem. Bábos díszű fejfa a hajdúvidi temetőben is előfordul, de itt az egyetlen báb – meglehetősen értelmetlen céllal – vízszintesen van ráerősítve a fejfa felső részére.

Erdélyi temetőkben gyakori, hogy „a fejfa homlokára díszítésül felvésték és még ma is felvésik az elhunyt foglalkozását jelző szerszámokat, eszközöket, tárgyakat: a cigánynak a hegedűt vagy hegedűvonót, az ácsnak a szekercét, a favágónak a baltát, a csizmadiának a dikicset, a kovácsnak a kalapácsot, az asztalosnak a fűrészelt vagy a gyalut, a lakatosnak a csípőfogót vagy a harapófogót, a halásznak a halat, az asszonyoknak az orsót és a lelkipásztoroknak a kelyhet vagy a Bibliát”.³⁶ E jelvények – Kós Károly szerint – azonban viszonylag újabb keletűek, s a helybeli papi és földesúri címeres, valamint a városi mesteremberek céhjelvényes sírkövei mintájára készültek.

Néhány ilyen jelvény Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáin is előfordul. A kokadi temető egyik fejfájára boroskancsót és poharat vésték, a másikkra létrát (?), a harmadikra nyitott Bibliát, a negyedikre kelyhet. A kehely mint a református vallás szimbóluma előfordul még a hajdúdorogi, monostorpályi temető fejfáin is. Az itteni fejfákon gyakori a kereszt jele, ami azzal magyarázható, hogy a reformátusok nem engedték meg a sírnak kereszttel való jelölését, tehát azt az átmeneti megoldást választották, hogy a keresztet rávésték a fejfára. Ugyanilyen módon különböztették meg a bihartordai, hajdúbagosi, kismarjai és magyarhomorogi temetőben a katolikus vallású halottak sírját: a fejfájukat kis méretű kereszt rajza díszíti. Református sajátosság a fejfának Bibliával való díszítése. Monostorpályiban több fejfán megtalálható a Biblia, néha kehellyel fedőlapján.

A kegyességet szimbolizáló szív figurája megyénkben eléggé ritka fejfadísz. A régi debreceni temetőkben Zoltai Lajos még talált szívvel díszített fejfát, ma már csak Körösszegapátiban egy fejfa viseli ezt a szimbólumot.

IV. A fejfák színe

Balassa Iván foglalkozott először azzal a fejfakutató néprajzosok által meglehetősen elhanyagolt kérdéssel, hogy a magyar gyászszínekben milyen jelentősége van a fejfák festésének. Tanulmányában megállapította, hogy hazánk területén nem csak a fekete színt alkalmazták a fejfák festésére, hanem előfordul a piros, kék, zöld, fehér, sárga szín is a fiatalon elhunytak fejfáin. „A fekete szín először mindenütt, mint az öregség jelzője nyomul be a temetőbe. A fekete és színes fejfák sokáig egymás mellett élnek, addig míg korjelző különbség van köztük. Ma már a színes fejfa, akárcsak a színes gyász, elenyészőben van s helyét mindenütt elfoglalja a fekete.”³⁷

Hajdú-Bihar megye területén sem ismeretlen a fejfák színezése. Úgy gondoljuk azonban, hogy Debrecenben a fejfák mindig feketék voltak. Erre utal egy 1864-ből származó, Sági Lajos által is idézett levéltári adat, amelyben azt olvassuk, hogy a városi tanács bizottságot hozott létre a temetők rendezésére, illetve parkosítására „hogy ne kelljen pirulni az idegenek előtt, kik fekete fejfáinkkal beültetett temetőinket egy törzsökig leégett erdőnek gondolják.”³⁸ A Bihar megyei Sárréten a fekete színű fejfák mellett a vörösre festett fejfa is előfordult régebben. „Meg lehet ismerni a temetőben, ki halt meg természetes halállal, mert a természetes halállal elhaltak fejfái szalmapernyével feketítettek, az erőszakos halált szenvedettek pedig veres festékekkel vonatnak be” – írja Ostváth Pál.³⁹ A Bihar megyei Köröstárkányon az idősebbek fejfáit sárgára, a fiatalokét pedig kékre festik – írta Kós Károly. Legérdekesebb számunkra a nádudvari fejfák színezésének ma is meglevő gyakorlata. Az itteni temetőben azon túl, hogy a férfi sírját csónak alakú, a nőét kontyos fejfa jelöli, a fejfákat különböző, a halott korának járó színnel is megkülönböztetik. „A csecsemő és kisgyermek fejfája kék, az iskolát kijárt serdülő, még nem házas fiúé és lányé rózsaszín, a felnőttek fekete volt”, vagyis minden esetben megegyezett a koporsó színével. A kormeghatározás ugyanis a koporsó színében is kifejezést nyert, tehát a csecsemő koporsója fehér volt, a kisgyermeké kék, a serdülőé rózsaszín, a felnőtté fekete.”⁴⁰ Nádudvaron Zentai Tünde szerint a fejfát mindig festették és festik. „A fekete színhatást a záptojással kevert korrommal érték el, a rózsaszínhez vöröshagyma héjának a főzetét vegyítették, a kéket olajfestékekkel festették. A fekete régóra kátránnyal készült.”⁴¹

Csak két színt használtak a fejfán – helyi elnevezés szerint „fütül való fák” – színezésére Berettyóújfaluban. Sándor Mihályné dolgozta fel az újfalúi temetők művészetét. Tanulmányában az egyik adatközlő így mondja el a fejfa készítésének festésnek módját: „Fejszével faragom a feje alatt befűrészelem és azután legyalulom. A homlokra szomorúfűzfát vések, bötűzővel, kalapáccsal kopogtatom a bötűzőt. Felül írom: ABFRA, alája: itt nyugszik e sötét sír ölen N. N. ki hosszú szenvedés után elhunyt. Született: Meghalt:.... Béke poraira! De elébb befestem feketére, hogy a bötű lássék. Veszek öt deka bécsi kormot, de lehet rendes korommal is, összekeverem két tojással. Marhamáját feldarabolok, mártom a festékbe, kenem a fára akkora helyt, amekkora kilátszik a földből. Megszáradt két óraütés alatt és lehet bötűzni. Van csipkevésőm is, avval a fejfa homlokát kicsipkézem. Centi nagyságú csipkét csinál. Ez csak erre való. A fej alakja hegyes, hogy a víz lecsurogja róla; ez a szokás.” Juhász István, a másik adatközlő ezeket mondta: „Nagyon sokat csináltam fütül való fát. Akkorára szabtam, hogy 150 centit fent állják, 130 cm lent. A rendes fejfa homlokán a szomorúfűz 50 cm vót. Fejszével, bárdal faragtam, marhavérbe vagy tojásfehérjébe kevertem a kormot, azzal mázoltam, ha felnőttnek kellett, kékre festetem a gyerekeknek. A májjal is jó festeni, mert zsíros, lefolyik róla a víz. Van bötűzőm, amivel a bötűt vágтам. Gyermekkorom óta emlékszem, mindig ilyen volt a fejfa.”⁴²

A kétszínű fejfa régebben a furtai temetőben is előfordult. A Debreceni Református Kollégium fejfagyűjteményében az egyik, 1931-ben készült furtai fejfa kék színű, 17 éves fiú sírjáról való, ami azt jelenti, hogy a fiatalok fejfáit itt is megkülönböztették.

Hajdúböszörményben még ma is fehér fejfát állítanak a fiatalon elhunyt sírjára. Mezősason az

egyik hét éves korában meghalt kisfiú fejfája és lábfaja szintén fehér színű. A fejfák színezése – amint ezt már korábban Balassa Iván is megállapította – kiveszőben van. Általában a fekete színt használják a gyermek, a fiatal, az idős ember fejfájánál egyaránt. A különböző színnel és módszerrel mázolt fejfák festése az évek folyamán természetesen lekopik. Ha nem festik újra, a régi fejfák egységes szürke színűvé válnak.

V. Tanulságok, feladatok

Temetőink, illetve fejfáink művészete a növekvő életszínvonallal arányos mértékben csökken. Tehát minél több pénz jut a temető- vagy a halottkultusz kielégítésére, annál nagyobb mértékben váltja fel temetőinkben a szépen faragott, vésett fejfát a monumentális mértékű műköből és betonból készült síremlék. Ilyen értelemben a jövőben – mert az életszínvonal emelkedésével továbbra is számolnunk kell – aligha beszélhetünk majd a fejfák esztétikájáról, de még a temető művészetéről sem, ugyanis a temetőből lassanként eltűnik a fejfa, és a helyét, illetve funkcióját betöltő sírkövek művészi értéke – esetleges kivételektől eltekintve – szintén semmivé válik. Értékelésünkben csak egy szempont jöhet majd számításba: különbséget tenni, hogy melyik ízléstelenebb a másikkal? A síremlékeken, amelyek szinte az örökkévalóság számára készültek, tobzódik a giccs: csókolózó gipszgalambok, a vallás hovatartozását jelző, műköbe ágyazott üveg kereszt, csillogó üveg- és fénykelyhek, szívet fájdtató feliratok, porcelánba égetett – életerős férfiakat, nőket ábrázoló – az elhunyra emlékeztető arcképek díszítik a sírköveket. Megdöbbenő a tarkabarka művirág a műkö kelyhekben, vagy a sírkőre erősítve dróttal, madzaggal, a télvíz idejére nylontakaróval behúzott, ennél fogva elképesztően groteszk formát öltő síremlék.

Régebben állítólag „nevető fejfák” is voltak temetőinkben, vagyis rigmusba szedett szöveg mondta el, hogy ki volt, mi volt életében a sírban nyugvó ember. Osztyuk Balassa Iván véleményét, aki helyesen állapította meg: ezek közül a humoros sírfeliratok közül alig van olyan, amelyet valóban keresztre vagy fejfára vésték volna.⁴³ Ma a humor úgy mutatkozik meg a temetőkben, hogy sokan még életükben elkészítetik a síremléket. Az elkészült sír várja lakóját, márványba vésetik a nevet, születési évet, természetesen a halál évének bizonytalan volta miatt a második évszám elmarad, de a sírfelirat szintén előre készül, esetleg így: „Elfáradt testem csendesen pihen már a sok földi kínszenvedés után.” A humor abban áll, hogy az, aki így elfáradt a sok földi kínszenvedés után, éltes korban ugyan, de vígan gereblyézi a homokot a saját sírköve körül.

Temetőművészetünk hanyatlását Kós Károly is érzékeli, amikor ezeket írja: „Ékes fejfáink – népi kultúránk egyik legtöbb figyelemre méltó, ősi eredetű, jelentős társadalmi vonatkozású és művészi értékű hagyatéka... Míg a városok és a városi divatokat utánzó községek temetőinek korábbi egységes képét az utóbbi nemzedékek során egyre több, teljes ízlésrombolásról árulkodó, a legkülönfélébb anyagok, technikák és formák alkalmazásában egymáson túltenni akaró síremlékek bontották meg, fejfás temetőink nagy részénél még érzékelhető a régi falusi temetők egyféle demokratikus rendje. A temetőkert kellemes összhangját biztosítja fejfáinak közössége hagyományos formanyelvén szóló, de mégis minden esetben egyéni változatú kivitelezése.”⁴⁴

Ékes fejfáinak egyes típusainak összegyűjtése, fényképben, rajzban való megörökítése fontos múzeumi feladat. A fejfák néprajzi szempontból való, tájegységenkénti feldolgozása szintén kutatómunkát igényel. E tanulmányunkkal is ezeknek a feladatoknak az elvégzéséhez szeretnénk hozzájárulni.⁴⁵

Jegyzetek

¹ *Fédération Internationale des Associations de Thanatologues / International Federation of Thanatologists Associations. Alapítva: Monaco, 1970. További információk: <http://www.thanos.org>*

² Takács Béla: *A fejfák esztétikája*. In: *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Főszerkesztő: Szöllősi Gyula. Kiadja a Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága, Debrecen, 1980. 131–170. o. A 38 fotóval illusztrált szöveget rövidítve, képek nélkül adjuk közre. Bár a kutatás empirikus alapjait a Hajdú-Bihar megyei temetők vizsgálata képezte, az elemzések és csoportosítások általános érvényűek. A szerző jegyzeteit változatlan formában hagytuk, de a közlemény végén megadjuk néhány további szakirodalmi mű adatait. A szöveget gondozta és sajtó alá rendezte: Bolvári-Takács Gábor.

³ Vö. Zoltai Lajos: *Művészet a debreceni temetőkben*. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1920; Zoltai Lajos: *Debreceni fejfák*. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1921; Zoltai Lajos: *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben*. *A debreceni temetők művészete*. Debrecen, 1928; Viski Károly: *Szalontai fejfák vésett díszítése*. = *Néprajzi Értesítő*, 1913; Sándor Mihályné: *Fejfák (fűtől való fák) Berettyóújfaluban*. = *Múzeumi Kurír*, 1970. 4. szám; Zentai Tünde: *Nádudvari sírjelek*. = *Ethnographia*, 1972. Kunt Ernő: *A magyar népi temetők szemiotikai elemzése*. = *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XIII–XIV. Miskolc, 1975.

⁴ Zoltai Lajos: *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben*, i. m. 17. o.

⁵ Györffy István – Viski Károly: *A magyarság néprajza*. II. kötet. Budapest, 1937. 342. o.

⁶ *Fejfák*. Összeállította: Olasz Ferenc. Utószót írta: Kós Károly. Budapest, 1975. 184. o.

⁷ Balassa Iván: *A magyar temetőkről – orosz nyelven: O vengerszkih kladbiscsah*. = *Folia Ethnographica*. I. 1949. 2–3. szám; Nagy Dezső: *A magyar fejfák és díszítvényeik*. *Folklor archívum*. 2. Szerkesztette: Hoppál Mihály. Budapest, 1974. 19. o.

⁸ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881. 554; 592. o.

⁹ Geleji Katona István: *Egyházi kánonok... Kecskemét*, 1879. 39. o.

¹⁰ *Fejfák*, i. m. 174–175. o.

¹¹ Nagy Dezső, i. m. 10. o.

¹² Balassa Iván: *A magyar temetők néprajzi kutatása*. = *Ethnographia*, 1973. 235. o.

¹³ Solymossy Sándor: *Ósi fejfáformák népünkénél*. = *Ethnographia*, 1930. 69. o.

¹⁴ Domanovszky György: *Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből*. = *Néprajzi Értesítő*, 1973. 425. o.

¹⁵ Nyárády Mihály: *A szatmárcsekei ref. temető fejfái*. = *A Nyíregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve*, 1960. 210–213. o.

¹⁶ Az adatokat egyrészt kérdőívek formájában, másrészt a helyszínen gyűjtöttük össze. Nagy segítséget nyújtott ebben a munkában Nagy Józsefnek az 1960-as években végzett ilyen irányú tevékenysége. *Dolgozatai, fejfárajzai a Déri Múzeumban találhatóak*.

¹⁷ Zoltai Lajos: *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben*, i. m. 18. o.

¹⁸ Györffy István: *Dél-bihar falvai és építkezése*. = *Néprajzi Értesítő*, 1916. 111. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ Nagy József: *Hajdú-bihari ezermesterek*. Debrecen, 1970. 38. o. 94. rajz. Déri Múzeum.

²¹ Sz. Máthé Márta: *Rómer Flóris bihari munkássága*. = *Déri Múzeum Évkönyve*, 1974. 295. o.

²² Uo. 300. o.

²³ *Fejfák*, i. m. 178. o.

²⁴ Zentai Tünde: *Nádudvari sírjelek*. = *Ethnographia*. 1972. 305–309. o.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Györffy István: *Dél-bihar falvai és építkezése*, i. m. 114. o.

²⁸ Zoltai Lajos: *Művészet a debreceni temetőkben*, i. m. 55. o.

²⁹ Viski Károly: *Szalontai fejfák vésett díszítése*, i. m. 73. o.

³⁰ Zoltai Lajos: *Művészet a debreceni temetőkben*, i. m. 55. o.

³¹ Dankó Imre: *A hajdúböszörményi temetők költészete*. = *Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 1975. 124. o.

³² Nagy József: *Nyírségi barkácsolók*. 1968. Kézirat. Déri Múzeum, Debrecen.

³³ Zoltai Lajos: *Művészet a debreceni temetőkben*, i. m. 56. o.

³⁴ Uo. 58. o.

³⁵ *Fejfák*, i. m. 184–185. o.

³⁶ Nagy Dezső, i. m. 22. o.

³⁷ Balassa Iván: *A magyar gyász-színek kérdéséhez*. = *Ethnographia*, 1945. 69. o.

³⁸ Sági Lajos: *A régi debreceni temetők és síremlékek*. = *Déri Múzeum Évkönyve*, 1962–64. Debrecen, 1965. 159. o.

³⁹ Osváth Pál: *Bihar vármegye Sárreíti járás leírása*. Nagyvárad, 1875. 44. o.

⁴⁰ Zentai Tünde, i. m. 306. o.

⁴¹ Uo. 308. o.

⁴² Sándor Mihályné, i. m. 22–23. o.

⁴³ Balassa Iván: *A magyar temetők néprajzi kutatása*, i. m. 234. o.

⁴⁴ *Fejfák*, i. m. 171. o.

⁴⁵ Néhány további szakirodalmi mű (a szerkesztő jegyzete): Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Budapest, 1989; *Haláljelek*. Összeállította: Kovács Ákos = *Liget*. Különszám, 1990; *Halottkultusz*. Szerkesztette: Hoppál Mihály – Novák László. Budapest, 1982. (*Előmunkálatok a Magyarság néprajzához* 10.); Kunt Ernő: *A halál tükrében*. Budapest, 1981; Kunt Ernő: *Temetők népművészete*. Budapest, 1982.